

А.В. ЛИСЕНКО
(Кіровоград)

МОРФОЛОГІЧНИЙ СПОСІБ ТВОРЕННЯ ОЙКОНІМІВ ПОЛТАВЩИНИ

УДК 801.311

Лисенко А.В. Морфологічний спосіб творення ойконімів Полтавщини; 8 стор., кількість бібліографічних джерел – 12; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано словотвірну структуру низки ойконімів Полтавської області. У публікації висвітлено особливості морфемної будови та семантики твірних основ таких назв, проаналізовано їх мотиваційну базу, а також з'ясовано ступінь поширення первинних топонімів на фоні загального ойконімікону Полтавської області.

Ключові слова: ойконім, морфемна структура, твірна основа.

This article analyses word-bilding structure of a number oyconims of Poltavska region. Morfemic structure and semantic of such nouns derivatives are not only represented in the publication, but also there are analysed its motivational basis and defined the degree of such toponims idesseminations against a becground of Poltavska region.

Key words: oyconim, morfemic structure, semantic of nouns derivatives.

Абсолютна більшість ойконімів Полтавщини виникла на базі іменних, насамперед іменникових, основ, тому частиномовна належність мотивуючих слів не є визначальною під час реалізації конкретних словотвірних типів. Помітнішою виявляється така залежність від основних тематичних груп твірних слів, серед яких протиставляються назви осіб та інші мотивуючі слова. З огляду на це утворені морфологічним способом ойконіми поділяємо на дві великі групи, кожна з яких характеризується певними словотвірними особливостями: 1) відособові ойконіми, які мотивовані антропонімами або загальними назвами осіб; 2) невідособові ойконіми, мотивовані топонімами або неособовими апелятивами. Такий поділ ґрунтується на протиставленні першого (відособового) та інших принципів номінації, що, за попередніми спостереженнями, сприяє кращому висвітленню закономірностей реалізації словотвірних типів у системі досліджуваної ойконімії.

1. Словотвірні типи ойконімів, мотивовані антропонімами або загальними особовими назвами.

Усього таких назв нараховано 660 одиниць (24, 5 %).

Аналіз назв населених пунктів Полтавщини доводить, що велика частина ойконімів виникла ще в давньоукраїнський період, про що яскраво свідчить як фактор утворення цих назв за типовими давньоукраїнськими моделями

топонімійного словотвору, так і базові антропоніми, генезис яких сягає праслов'янської епохи. Зокрема, антропоніми, що лежать в основах окремих назв поселень досліджуваного регіону й належать до найдавнішого пласту слов'янських найменувань відбилися в наступних ойконімах: **Пирятин** (ЕСЛГНПР: 101; ПСРЛ, I, 1962. Лавр. лет.: 342; Пад КБ; АТП I: 18, 21, 76; АТП II: 5, 8, 10, 56, 59, 64, 66, 72, 75, 81, 84, 89, 123), **Жовнин** Глоб. (ЕСЛГНПР: 59 60; ПСРЛ, I, 1962; ПСРЛ, II, 1962; Пад КБ; АТП I: 11, 17, 21, 79; АТП II: 11, 157).

У цій групі ойконімів фіксуються лише суфіксальні утворення:

1. Назви з архаїчним суфіксом **-*їь**, який є засобом вираження присвійності: **Остапе** Вб. (Пад КБ; АТП I: 11, 17, 74; АТП II: 64, 93) від власного імені **Остап**, **Безпальче** Гельм. (Пад КБ; АТП I: 97, 119; АТП II: 32) від прізвищевої назви **Безпалько**. Про архаїчність топонімних утворень цього типу свідчить, по-перше, історичний розвиток форманта **-їь**, по-друге, історико-соціальні основи творення цієї моделі назв, по-третє, словотворча та морфологічна структура моделі і характер її топооснов [8, с. 49] Більшість топонімів на **-їь**, що дійшла до нас у писемних джерелах, належить до того періоду, коли названий формант був уже непродуктивний, а посесивність виражалась за допомогою суфіксів **-ів**, **-ин**, **-івка** та ін. [1, с. 106, 107].

2. Назви з суфіксом **-івк-а**: **Струтинівка** Глоб. (АТП II: 98) < ***Струтин**, **Федорівка** Дик. (АТП II: 98, 100, 102, 104, 151) < **Федір**, **Хмарівка** Зіньк. (АТП II: 101) < **Хмара**, **Штомпелівка** Хор. (АТП II: 132) < **Штомпель**. Із словотвірною поглядом топоформанти **-евк-а**, **-овк-а** та пізніший український **-івк-а** є похідними, за будовою складними, що включили присвійноприкметниковий суфікс **-ев-** чи **-ов-** і пізніший наросток-суфікс **-к-а**. За допомогою цього форманта творяться переважно відантропонімні назви, в основі яких найчастіше прізвище чи прізвисько особи: **Пашенівка** Коз. (АТП II: 109) < ***Пашен**, **Патлаївка** Полт. (АТП II: 125) < **Патлай**, **Паніванівка** Сем. (АТП II: 129) < ***пан Іван**. Межі двох вищеназваних груп чітко не окреслені, тому що в основі ойконімів можуть бути як прізвища, так і імена. Як зазначає Л.Г. Гулієва, „своєрідним переосмисленням неясних назв можуть служити помилково-антропонімічні асоціації, коли топонім, завдяки зовнішній подібності або спеціальному повторному зближенню, уподібнюється до антропоніма або відантропонімічного утворення” [2, с. 312]. У зв'язку з цим віднесення назв типу **Ульянівка** Хор. (АТП II: 126), **Андріївка** Дик. (АТП II: 100) до якоїсь конкретної антропонімічної групи перестас бути припущенням лише за умови наявності конкретних історичних фактів.

Суфікс **-івк-а** досить широко представлений і у відапелятивних

(відособових) утвореннях: **Бригадирівка** Коз. (АТП II: 108) < **бригадир**, **Панівка** Крем. (АТП II: 111) < **пан**, **Попівка** Глоб. (АТП II: 98) < **піп**, **Писарівка** Мирг. (АТП II: 119) < **писар**. При цьому треба мати на увазі, що і такі основи могли проходити антропонімну стадію.

Тож модель на **-івк-а** не є показником винятково відособових посесивів, хоч і функціонує в основному саме у відантропонімних назвах.

3. Ойконіми з суфіксом **-их-а**: **Новачиха** Хор. (Пад КБ; АТП II: 132) < **Новак**, **Карпиха** Сем. (АТП II: 129) < **Карпо**. Цей формант притаманний андронімам, де він є основним носієм значення “дружина особи, названої мотивуючим іменником” [6, с. 126]. Як пише І.Д. Сухомлин, “суфікс **-их-а** найпродуктивніший у прізвищах Полтавщини XVII ст. (особові назви цього типу становлять понад 63 проценти всіх жіночих прізвищ Полтавщини за актовими книгами) служить лише для творення особових назв дружин, а не дочок, як це ми бачимо в говірках Подніпров’я [12, с. 69].

Посесивність як основне словотвірне значення цього форманта в антропонімах була перенесена з антропонімії в ойконімію. О.С. Стрижак вважає, що топонімії утворення на **-иха** є результатом трансформації дериватів на **ина**: **Шевчина** > **Шевчиха**, **Кутуржина** > **Кутуржиха** [11, с. 186-187], але чим викликана така трансформація, автор не пояснює.

Абсолютна більшість дериватів на **-иха** в ойконімії Полтавської області походить від слов’янських відапелятивних імен або прізвиськ, рідше від християнських календарних імен та їхніх варіантів: **Вакулиха** Карл. (АТП II:104) < **Вакула**, **Войниха** Луб. (АТП I: 134; АТП II: 25, 114) < **Воїн**, **Карпиха** Сем. (АТП II: 129) < **Карпо**, **Киселиха** Шиш. (АТП II: 136) < **Кисіль**, **Коржиха** Карл. (АТП II: 104) < **Корж**.

4. Ойконіми з суфіксом **-ів-Ø (-ов-, -ев-)**: **Зіньків** Зіньк. (Пад КБ; ВТКР; АТП I: 15, 16, 26, 32, 76; АТП II: 5, 8, 9, 53, 59, 61, 66, 68, 75, 78, 83, 85, 101) < **Зінько**, **Бухалове** Гад. (АТП II: 95) < ***Бухало**, **Грякове** Чут. (АТП II: 134) < **Гряк**, **Климове** Шиш. (АТП II: 136) < **Клим**. Суфікс **-ів-(-ов-, -ев-)** має відприкметникове походження і найчастіше служить засобом творення відособових назв. Яскравим прикладом для ілюстрації цього твердження можуть бути складені назви типу Дідів Яр Лохв. (АТП II: 112) Назви населених пунктів на **-ів (-ов-, -ев-)** фіксуються писемними пам’ятками з давньоукраїнського періоду, стають чисельнішими в часи формування окремих східнослов’янських мов, активно поповнюють український топонімікон у XVIII – XIX ст. О.І. Крижанівська зазначає, що, “оскільки ці ойконіми створювалися протягом довгого історичного періоду, то твірними основами для них виступали різноманітні антропоніми, які могли зберегтися у мові у вигляді імен, прізвищ, прізвиськ, а могли і втратитися як вільні

лексеми. Тоді словотвірний аналіз цих основ ускладнюється через неможливість на синхронному рівні відшукати твірну основу” [7, 98]. Поширеними в ойконімії Полтавщини є й назви, що мають аналогічні суфікси, але, очевидно, виникли внаслідок топонімізації відносних прикметників на **-ів**. Так суфікс **-ів**, самостійно чи в складі **-івк(а)**, міг бути твірним і в назвах, що вказують на особливості флори і фауни місцевості: **Березове** Чут. (АТП II: 135) < **береза, Вербівка** Дик. (АТП II: 15, 169) < **верба**. Словотвірний аналіз подібних ойконімів ускладнюється тим, що вони могли утворюватися не тільки від відповідних апелятивів, але й від тотожних антропонімів, утворених способом онімізації. Наприклад, від апелятивів **калина, вишня** та ін. в українській мові є прізвища **Калина, Вишня** та ін. Тому віднесення подібних назв до якоїсь із груп не може бути остаточним без позалінгвістичних даних. В.А. Никонов у праці “Введение в топонимику” зазначає, що історична функція суфікса **-ів** (служити основним засобом вираження належності) “... зробила його панівним у топоніміці, коли поширення феодальної власності на землю стало головною ознакою найменування міста кому воно належить” [9, с. 69]. Проте, як слушно зазначає Ю.О. Карпенко, формант **-ів** дедалі втрачає свою продуктивність, поступаючись місцем двоелементному суфіксу **-івк(а)** [5, с. 51].

5. Посесивні утворення на **-ин (-ін)**: Середина Сем. (АТП II: 130) < **Середа, Солошине** Коб. (АТП II: 105) < **Солоха**. Цей словотвірний тип продуктивний при творенні ойконімів від мотивуючих слів на **-а/-я** в усі періоди української мови. Формування топонімів на **-ин** безпосередньо пов’язане з формуванням феодальних відносин, коли приватна власність на землю та засоби виробництва стає основною формою існування суспільства, тобто на початок другої половини I тисячоліття нової ери, оскільки назви цього типу широко фіксуються вже найдавнішими давньоруськими пам’ятками IX-X ст.: **Горошинь, Жолнинь, Пирятинь, Снетинь, Полствинь, Воинь** [3]. Суфікси **-ів, -ин** не належать, як вважають дослідники, до власне топонімічних формантів, тому що здавна вони вживалися і в апелятивній лексиці для творення присвійності в сфері особових назв [4, с. 224]. Слідом за Д.Г. Бучком ми схильні вважати, що більшість давніх українських ойконімів на **-ів, -ин** слід кваліфікувати насамперед як посесивні, похідні від відповідних антропонімів.

6. Генітивні назви **Голобородька** Пир. (АТП II: 123), **Залізного** Карл. (АТП II: 142).

2. Невідособові назви, мотивовані апелятивами або топонімами.

У зазначеній групі ойконімів, що нараховує 564 одиниць (20,9%), представлено кілька різновидів морфологічного способу:

1. Суфіксальні назви:

- Серед ойконімів з топоформантом **-івк(а)** є деривати, мотивовані неособовими апелятивами: **Перекопівка** Вб. (АТП II: 93) < **перекоп**, **Обознівка** Глоб. (АТП II: 98) < **обозний**.

- ойконіми із суфіксом **-ськ-:** **Роплянське** Хор. (АТП II: 133) < **Ропляне**, утворена шляхом субстантивації.

- ойконіми із суфіксом **щина:** **Смородщина** Чут. (АТП II: 134), **Миргородщина** Коз. р-ну (АТП II: 36), **Гаївщина** Лохв. р-ну (АТП II: 14, 112). Формант **-щин-а** в ойконімії використовується відносно рідко, що зумовлено його значенням: цей суфікс, як правило, позначає населений пункт чи певну територію, заселену представниками або нащадками якогось роду. Як зазначає Т.І. Поляруш, він утворився “внаслідок морфологічної абсорбції прикметникового суфікса **-ськ-** та іменникового **-ин-а**”: **Бехтерський – Бехтерщина** Вб. (АТП II: 94), **Бесідівський – Бесідівщина** Греб. (АТП II: 100) і “продуктивний у назвах макротериторій (губерній, пізніше областей, районів). У плані загальномовному назви на **-щина** виражають відому в лексиці тенденцію до універбації явища лексичного “ущільнення” складених назв, яке в суфіксальному утворенні приводить до втрати одного із компонентів і до зміни його афіксом на зразок **Михайлівський хутір** > **Михайлівщина** [10, с. 212].

- ойконіми з суфіксом **-ець:** **Плішивець** Гад. (Пад КБ; ВТКР; АТП I: 115, 134; АТП II: 26, 95) < **плішивий**, **Берестовець** Дик. (АТП II: 138) < **берестовий**;

- ойконіми з суфіксом **-ник:** **Бобрівник** Зіньк (АТП II: 103) < **бобровий**;

2. Префіксальні оніми або назви-орієнтири, у яких префікси (колишні прийменники) вказують на місце розташування поселення **Заворскло** Полт. (Пад КБ; АТП I: 53; АТП II: 125) < **Ворскла**, **Забодаква** Лохв. (АТП II: 112) < **Бодаква**, **Підлуки** Вб. (АТП II: 94) < **лука**;

3. Префіксально-суфіксальні назви-орієнтири:

- словотвірний тип **За-...-ки:** **Забрідки** Нс. (АТП II: 120) < **брід**;

- словотвірний тип **За-...-ја:** **Засулля** Лохв. (АТП II: 25, 114) < **Сула**, **Заруддя** Глоб (АТП II: 157) < **Руда**.

- словотвірний тип **За-...-івка:** **Загрунівка** Зіньк. (Пад КБ; АТП I: 129, 145, 155; АТП II: 102) < **Грунь**;

- словотвірний тип **Під...-івка:** **Підгорівка** Глоб. (Пад КБ; АТП II: 162) < **гора**.

4. Ойконіми, утворені складно-суфіксальним способом: **Березоточа** Луб. (Пад КБ; ВТКР; АТП I: 104; АТП II: 19, 114) < **Береза + точити + -ја**.

5. Генітивні назви: **Голобородька** Пир. (АТП II: 123), **Залізного** Карл. (АТП II: 142).

Процес формування й розвитку системи назв поселень досліджуваного регіону загалом не виходить за межі тих топонімних закономірностей, які склалися протягом століть на теренах України. Вони виявляються, з одного боку, у поступовому зменшенні продуктивності або й повному занепаді утворень, що репрезентовані похідним від загальних назв людей на **-ичі**, **-івці**, **-инці**, **-ці**, а також присвійноприкметникових форм на **-ів**, **-ин**, і збільшенні продуктивності новотворів на **-івка** / **-ївка**, **-ов** та **-щина**.

На основі дослідження назв вище перерахованих груп встановлено, що найпродуктивнішим серед словотворчих способів є морфологічний, у якому переважає афіксація. Як продовження традиції продуктивним є творення відпатронімних ойконімів. Тенденція називати населені пункти за їхніми зв'язками з іншими, важливими для даної місцевості об'єктами, продовжує активно впливати на ойконімну систему Полтавської області.

Література

1. Бучко Д.Г. Ойконімія Покуття: дис. ... д-ра філол. наук, 10.02.02 / Чернівецький ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1992. – 305с. + 91с. дод.
2. Гулієва Л.Г. Ложно-антропонимические ассоциации в топонимии // Антропонимика. – М.: Наука, 1980. – С. 311-313.
3. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Відп. ред. О.С. Стрижак. – К.: Наук. думка, 1985. – 253 с.
4. Зверковская И.П. Параллельные прилагательные с суффиксом -ов- и -ьн- (на материале памятников XI-XV вв.) // Лексикология и словообразование древнерусского языка. – М.: Наука, 1966. – С. 224-231.
5. Карпенко Ю.О. Топонімічні варіанти // Ономастика. Республіканський міжвідомчий збірник. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 29-36.
6. Крижанівська О.І. Про один із різновидів найменування жінок у говірках південно-східного наріччя // Наукові записки. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. – С. 125-126. (Серія: Філол. науки (мовознавство). – Вип. 37).
7. Крижанівська О. Радиксоїдна валентність суфікса -ів (-ов-, -ев-) в ойконімних основах // Наукові записки. – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – С. 97-102 (Серія: Філол. Науки. – Вип. 16).
8. Купчинский О.А. Древнейшие славянские топонимические типы и некоторые вопросы восточных славян // Славянские древности. – К.: Наук. думка, 1980. – С. 45-72.
9. Никонов В.А. Введение в топонимику. – М.: Наука, 1965. – 176 с.
10. Поляруш Т.І. Словотворчі моделі на -щина в різних топонімічних класах // Питання сучасної ономастики – К.: Наук. думка, 1976. – С. 203-212.

Розділ 2. ОЙКОНІМІЯ

11. Стрижак О.С. Назви річок Полтавщини, похідні від прізвищ та прізвиськ // Питання ономастики. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 176-190.

12. Сухомлин І.Д. Основи Полтавської ономастики: дис. ... канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1963. – 356 с.